

Ειδικό Άρθρο Special Article

Νηπενθή*

Φ.Ι. Κακριδής

Κλασική Φιλολογία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα

Ψυχιατρική 2011, 22:17–23

Aπό την Ιλιάδα και την Οδύσσεια αντλούν οι φιλόλογοι πλούσιο και θεμελιακό υλικό για μια πλειάδα φαινομένων που αφορούν στην ανθρώπινη εμπειρία και γνώση. Στην Οδύσσεια αναφέρεται το *νηπενθές*, μυθικό φάρμακο που αλλάζει τη διάθεση και κάνει να ξεχνιούνται η λύπη κι ο θυμός. Το *νηπενθές* δεν μπορεί να ταυτιστεί με κάποια από τις γνωστές στην αρχαιότητα ουσίες που διαθέτουν αυτές τις ιδιότητες, όπως το όπιο από τη μήκωνα την υπνοφόρο, το Αιγυπτιακό κύφι ή την κάνναβη στους Σκύθες. Γνωστές ήταν στην αρχαία Ελλάδα διάφορες αγχολυτικές, υπνωτικές και παραισθησιογόνες ουσίες, αλλά δεν έχουμε μαρτυρίες για φαινόμενα εθισμού ή στερητικά, με εξαίρεση το κρασί. Το κρασί χρησιμοποιήθηκε εξ αρχής για να ευφραίνει την όραση, την όσφρηση, τη γεύση, τον νου και τις καρδιές των ανθρώπων, αλλά και ως κατευναστικό και ως έκδοχο για φαρμακευτικές ουσίες. Πολλές αρχαίες πηγές περιγράφουν τα αρνητικά αποτελέσματα από την κατάχρησή του. Η μελέτη των αρχαίων κειμένων, από τα Ομηρικά έπη ως και τη χριστιανική γραμματεία, προσφέρουν μια θεμελιώδη γνώση για την επίδραση των ψυχοτρόπων ουσιών και του αλκοόλ πάνω στον ανθρώπινο ψυχισμό.

Λέξεις ευρετηρίου: Νηπενθές, ομηρικά έπη, αρχαία ελληνική γραμματεία, λύπη, συναισθηματικές διαταραχές, ψυχοτρόπες ουσίες, αλκοόλ.

*Εισαγωγική ομιλία στο 2ο Μονοθεματικό Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχιατρικής: «Εξαρτήσεις, συννοσηρότητα, πρόληψη και θεραπεία» (5–7.3.2010). Έχουν προστεθεί υποσημειώσεις, αλλά ο προφορικός χαρακτήρας διατηρήθηκε στο ακέραιο.

Καλεσμένοι να μιλήσουν σε επιστημονικές συναντήσεις άλλων ειδικοτήτων, οι φιλόλογοι έχουν το προνόμιο να αντλούν από δύο κεφαλόβρυσα ανθρώπινης εμπειρίας και γνώσης: την Ιλιάδα και την Οδύσσεια. Στα ομηρικά έπη αναζητούν και πάντα βρίσκουν ως αφετηρία της ομιλίας τους πλούσιο, θεμελιακό για κάθε πρόβλημα ή φαινόμενο, υλικό. Έτσι και σήμερα θα ξεκινήσουμε με μια ομηρική σκηνή, που πολλοί θα τη θυμούνται από το σχολείο.

Δέκα χρόνια μετά το πάρισμο της Τροίας, όταν ο Τηλέμαχος επισκέφτηκε τη Σπάρτη ζητώντας πληροφορίες για την τύχη του πατέρα του, ο Μενέλαος με την ωραία Ελένη τον υποδέχτηκαν φιλόφρονα, του είπαν όσα λίγα είχαν να του ειπούν για τον Οδυσσέα, και όταν πια ήταν ώρα να δειπνήσουν, η Ελένη, θέλοντας να φαιδρώνει τη βαριά ατμόσφαιρα

... κάποιον βοτάνη επήρε κι έριξε μες στο κρασί που επίναν ένα τη θλίψη που σκορπά, θυμούς καταλαγιαίνει, και κάνει όλα τα κακά ν' απολησμονηθούνε.

–νηπενθές τ' ἄχολόν τε, κακῶν ἐπίληθον ἀπάντων–
Μεσ στο κροντήρι σαν το σύσμιγαν και τό 'πινε κανέννας, απ' την αυγή ως το βράδυ θα 'μενε με αδάκρυτα τα μάτια, ακόμα κι αν τυχόν τού πέθαιναν μητέρα και πατέρας, [...].
Τέτοιας λογής βοτάνια φύλαγε θαματοουργά η Ελένη, ξαρρωστικά· τα 'χε απ' την Αίγυπτο, της Πολυδάμνας δώρο,
της γυναικός του Θώνου. Αρίφνητα φυτρώνει η γης και πέρα,
μισά ξαρρωστικά, αξεδιάλεχτα, μισά φαρμακωμένα.¹

Αυτό το νηπενθές, είναι το πρώτο μαρτυρημένο ψυχοφάρμακο, πιο σωστά, αγχολυτικό, καθώς δεν προορίζεται να θεραπεύσει μια αρρώστια, αλλά απλά και μόνο ν' αλλάξει στο καλύτερο τη διάθεση όσων το γευτούν. Μπορεί τα αποτελέσματά του, όπως περιγράφονται, να μη διαφέρουν από τις επενέργειες γνωστών αντικαταθλιπτικών, όμως θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι ο Όμηρος είχε στο νου του γράφοντας το όπιο, όπως συχνά υποστηρίχτηκε, ή κάποιο άλλο παρόμοιο φάρμακο.¹ Το νηπενθές της Ελένης,

i. Π.χ. το κύφι, σύνθετο από πολλά και διάφορα συστατικά, που οι Αιγύπτιοι το χρησιμοποιούσαν ως ηρεμιστικό, καθώς... λείως και προσηνώς ύπνου τε κρᾶσιν ἐπαγωγόν ἴσχει και τά λυπηρά και σύντονα τῶν μεθημερινῶν φροντίδων ἄνευ μέθης οἷον ἄμματα χαλᾶ και διαλύει· και το φανταστικόν και δεκτικόν ὄνειρων μόριον, ὡσπερ κάτοπτρον ἀπολεαίνει και ποιεῖ καθαρώτερον οὐδέν ἤττον ἢ τά κρούματα τῆς λύρας, οἷς ἐχρῶντο πρό τῶν ὕπνων οἱ Πυθαγόρειοι, τό ἐμπαθές και ἄλογον τῆς ψυχῆς ἐξαπάδοντες οὕτω και θεραπεύοντες (Πλούταρχ. π. Ἴσιδος και Ὀσίριδος 383EE–384A· πβ. Γαλην. 13,199κκ.).

σωστό είναι να θεωρηθεί πλάσμα της φαντασίας του ποιητή, που εύστοχα το συσχέτισε με την επίσκεψη της Ελένης στην Αίγυπτο, χώρα γνωστή για τις ιατρικές και φαρμακευτικές της επιδόσεις.²

Ποιητική επιπόνηση αποτελούν σίγουρα και οι λωτοί, τροφή των Λωτοφάγων, που με τη διατύπωση της Οδύσσειας:

...αν του λωτού το μελιστάλαχτο καρπό κανείς γεύεται, πια δε γνοιαζόταν για μηνύματα κι ουδ' έλεε να διαγείρει·
τό 'χε να μείνει εκεί καλύτερα, και με τους Λωτοφάγους
λωτό να γεύεται, κι ολότελα το γυρισμό ξεχνούσε.³

Οι ομηριστές αναρωτιούνται αν με βάση αυτήν και μόνο την περιγραφή οι ψυχίατροι θα μιλούσαν για πάθος, για εθισμό και συνακόλουθα φαινόμενα· είναι όμως βέβαιο ότι η νεότερη επιστήμη δε θα αποδεχόταν ως θεραπεία την άμεση και αποτελεσματική λύση που έδωσε στο πρόβλημα ο Οδυσσέας. Τους συντρόφους μου, διηγήθηκε, που είχαν ολότελα το γυρισμό ξεχάσει...

...τραβώντας τους στα βαθουλά καράβια
με βιάς τους έδεσα θρηνάμενους στους πάγκους αποκάτω.⁴

Μια ακόμα περίπτωση θα αναφέρουμε, όχι πια από τον Όμηρο, αλλά γενικότερα από τη μυθολογία, που και αυτή έχει συχνά συσχετιστεί με ψυχικά φαινόμενα.¹

Τη θυμούνται και τη θυμίζουν συχνά και οι οικολόγοι την ιστορία του Ερυσίχθονα, όπως την αφηγήθηκε αλεξανδρινός ποιητής, ο Καλλιμάχος, τον 3ο πριν από τον Χριστό αιώνα. Κακομαθημένος και γλεντζές ο γιος του Τριόπα, βασιλιά των Πελασγών της Θεσσαλίας, μπήκε μια μέρα με τους ανθρώπους του στο ιερό άλσος της Δήμητρας κι έβαλε μπρος να κόβει λεύκες θεώρατες, οικοδομικό υλικό για ένα περίπτερο, όπου σχεδίαζε να γλεντοκοπά με τους φίλους του. Του παρουσιάστηκε η θεά ως ιέρεια, τον μάλωσε, του ζήτησε να σταματήσει, και όταν της αντιμίλησε υβριστικά, τον τιμώρησε να τρώει, να τρώει, να τρώει, να μη χορταίνει! Το αποτέλεσμα...

i. Ας θυμηθούμε τις εργασίες του Δ. Κουρέτα, και το κοινό συνέδριο των γάλλων μυθολόγων και ψυχοθεραπευτών στους Δελφούς με θέμα *Angoisse et Divination* (25.8.1988).

*Άμυαλος, όσα αν έτρωγε τόσα ποθούσε πάλι·
είκοσι στρώναν φαγητό, δώδεκα τον κερνούσαν!
Μέσα στο δώμα ολημερίς αχόρταγος ζητούσε
να φάει τα πάντα· μα η κοιλιά συνέχεια
τον τσιμπούσε.*

*Σα στο βυθό της θάλασσας ανώφελα βουλούσαν
τα χίλια μύρια φαγητά, και χάνονταν του κάκου.ⁱ*

Η περιγραφή είναι ποιητική, αλλ' αυτό δεν εμποδίζει να χαρακτηρίσουμε την τιμωρία της θεάς ως *βουλιμία*, γνωστό στους αρχαίους παθολογικό φαινόμενο, που και αυτό συχνά συνδέεται με ψυχικές διαταραχές.ⁱⁱ

Μιλώντας για τη Δήμητρα, θυμίζουμε πως αυτή, έλεγαν, ανακάλυψε *πρώτη* στη Σικυώνα της Κορινθίας και *πρώτη* χρησιμοποίησε ως υπνωτικό τον χυμό, τον *όπο* της παπαρούνας, το *όπιον*, τότε που μερόνυχτα τριγυρνούσε ανήσυχη, δίχως ύπνο, αναζητώντας την Περσεφόνη. Το *πρώτη* είναι πολύ αμφίβολο. Δεν μπορούμε βέβαια να χρονολογήσουμε την αρπαγή και την αναζήτηση της Περσεφόνης· ξέρουμε όμως από στέριες φιλολογικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα ότι με διάφορα ονόματα και σε ποικίλες χρήσεις και συνθέσεις η *μήκων* ή *ύπνοφόρος*, ήταν κιόλας σε πανάρχαια χρόνια γνωστή στους Σουμερίους, που την ονόμαζαν *φυτό της χαράς* (hulgil), στους Αιγύπτιους, τους Βαβυλώνιους, τους Ασσύριους, τους Φοίνικες –τέλος και στους Κρητικούς της μινωικής εποχής, που την έκαναν γνωστή στους Μυκηναίους και σ' όλους τους Έλληνες. Τα κείμενα μιλούν για τους τρόπους παρασκευής των διαφόρων σκευασμάτων και για τις ιατρικές τους χρήσεις– για το μηκώνειον, παράδειγμα, που χρησιμοποιήθηκε ως παυσίπονο,ⁱⁱⁱ υπνωτικό, ναρκωτικό,

ηρεμιστικό για τα μωρά στην κούνια,ⁱ ακόμα και ως μέσο εθελούσιας ευθανασίας των γερόντων!^{5,6}

Έχουμε πια προχωρήσει στα ιστορικά χρόνια, και δε γίνεται παρά να θυμηθούμε τον Ηρόδοτο και τα όσα έγραψε για τους Σκύθες, πώς καθαίρονται μετά την ταφή των νεκρών (παραφράζουμε):

Στήνουν τρία μακριά κοντάρια έτσι που ν' ακουμπούν στην κορυφή, και τα κλείνουν γύρω γύρω σφιχτά με μάλλινα σκεπάσματα. Ύστερα, τοποθετούν σ' ένα δοχείο, κάτω από τα ξύλα και τα πανιά, πέτρες πυρωμένες στη φωτιά [...], χώνονται μέσα και οι ίδιοι, παίρνουν σπόρους από την κάνναβη που φυτρώνει στα μέρη τους,ⁱⁱ και τους ρίχνουν στις πυρωμένες πέτρες. Βγάζουν αναθυμιάσεις και ατμό περισσότερο από κάθε ελληνικό ατμόλουτρο. Χαίρονται οι Σκύθες με τον καθαρισμό και ξεφωνίζουν – οί δέ Σκύθαι άγάμενοι [...] ώρύνονται (4,73–75).ⁱⁱⁱ

Η τελευταία λέξη παραπέμπει σε λατρευτικές αποτροπαικές κραυγές, σε καταληψία, έκσταση και παραισθήσεις – όλα φαινόμενα που τα αντίστοιχά τους στην Ελλάδα φαίνεται να ήταν λιγοστά και μένουν αμάρτυρα. Οι απόκρυφες ιερουργίες των μυστηρίων, στα Ελευσίνια και αλλού, μας είναι άγνωστες, και η ιδέα ότι στους Δελφούς η Πυθία ανάσαινε υδρανθρακικά αέρια (αιθάνιο, μεθάνιο και αιθυλένιο) για να καταστεί ένθεη και να χρησιμοδοτήσει, μπορεί να υποστηρίχτηκε πρόσφατα από αμερικανούς επιστήμονες, αλλά μένει αναπόδεικτη.^{iv} Αναπόδεικτη μένει και μια αρχαιολογική μαρτυρία από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα στην Ήπειρο. Οι προσκυνητές που επιθυμούσαν να ιδούν και να συνομιλήσουν με τους νεκρούς έπρεπε να προετοιμαστούν μερικές μέρες στο ιερό με δεήσεις και καθαρμούς. Στα δωμάτια όπου τους φιλοξενούσαν βρέθηκαν φυλαγμένα σε πιθάρια μαζί με άλλες τροφές κουκιά και λούπινα (λαθούρια), καρποί που η

i. Καλλίμαχος, Ύμνος Εις Δήμητρα, 6,68κκ.

ii. Βουλιμία, βουλιμιάσις, βουλιμιάω, βουλιμιώττω, βούλιμος και βουλιμ(ι)ώδης. Στα Συμποσιακά προβλήματα του Πλουτάρχου υπάρχει ολόκληρο κεφάλαιο με θέμα *Τίς αίτια βουλίμου* (693^εκκ.). Αντίθετα, δύσκολο θα μας ήταν να θεωρήσουμε ασθένεια όχι πια την τιμωρία, αλλά το χάρισμα της Δήμητρας στον Πανδάρω. Ήτανε μαραγκός στην Έφεσο της Μικράς Ασίας, και η θεά, δεν ξέρουμε γιατί, του είχε χάρισει *δῶρον μηδέποτε βαρυνθήναι τήν γαστέρα υπό σιτίων, όπόσον ἄν πλήθος είσενέγκηται*: να μη βαραίνει η κοιλιά του από φαγητά, όσο πολλά και αν της έριχνε μέσα· Αντωνίνος Λιβεράλης, *Μεταμορφώσεων συναγωγή*, 11,1.

iii. Παρόμοια *όδυνήφατα φάρμακα* ήταν γνωστά από πολύ παλιά (Ε 401 και 900).

i. Γνωστή αλλά τελείως διαφορετική είναι και η χρήση των σπόρων της παπαρούνας.

ii. Ο Ηρόδοτος τονίζει πόσο ανώτερη είναι από το συνηθισμένο λινάρι.

iii. Πβ. και την παρόμοια περίπτωση των πληθυσμών πέρα από τον ποταμό Αράξη, όπου οι Μασσαγέτες, γράφει ο Ηρόδοτος, έριχναν τον καρπό ενός δέντρου στη φωτιά, κάθονταν γύρω γύρω και *όσφραινομένους καταγιζόμενου του καρπού του έπιβαλλομένου μεθύσκεσθαι τή όδμη κατά περ Έλληνας τῶ οίνω, πλέονος δέ έπιβαλλομένου του καρπού μάλλον μεθύσκεσθαι, ές ό ές όρχησιν άνίσθασθαι και ές άοιδήν άπικνέεσθαι* (1,202).

iv. Βλ. τη δημοσιογραφική εξαγγελία στην εφημερίδα Τα Νέα της 7.2.2002, σ. 4/28.

κατανάλωσή τους προκαλεί άμβλυωση των αισθήσεων, ζάλη και παραισθήσεις. Ήταν άραγε και αυτό ένα μέσο για να μπορέσουν αργότερα οι πιστοί, στο σκοτεινό υπόγειο όπου τους οδηγούσαν, να ιδούν και να επικοινωνήσουν με τα *εἶδωλα καμόντων*; Δύσκολο να το βεβαιώσουμε.⁷

Γενικά στην Ελλάδα, οι κάθε λογής αγχολυτικές, υπνωτικές, παραισθησιογόνες κ.λπ. ουσίες, ξέρουμε ότι αξιοποιήθηκαν σε μεγάλη κλίμακα ως φάρμακα, αλλά δε φαίνεται να είχαν προκαλέσει εθισμούς, στερεητικά ή άλλα παθολογικά φαινόμενα. Μεγάλη εξαίρεση: το κρασί!

Και το κρασί οι Αρχαίοι το χρησιμοποιούσαν ως φάρμακο, μονάχο του ως αντισηπτικό, συχνά και ως έκδοχο για άλλες ουσίες,⁸ όπως κιόλας η ωραία Ελένη για το νηπενθές, και η Κίρκη για τα ολέθρια *φάρμακα λυγρά* που πότισε τους συντρόφους του Οδυσσέα.¹ Ωστόσο, κύρια χρήση του κρασιού ήταν εξαρχής να ευφραίνει την όραση, την όσφρηση, τη γεύση, τον νου και τις καρδιές των ανθρώπων – άλλο αν καμιά φορά το καλό παραγίνεται:

*...του Διόνυσου το δώρο
στέλνει ψηλά, πολύ ψηλά στις σκέψεις των ανθρώπων:
θαρρείς και πόλεις κούρσεψες γκρεμίζοντας τα τείχη,
θαρρείς πως είσαι βασιλιάς της γης της οικουμένης!
στραποβολά το σπίτι σου, χρυσό και φιλντισένιο·
στη φεξερή τη θάλασσα καράβια φορτωμένα
καρπούς από την Αίγυπτο, πλούτος μεγάλο φέρνουν!
Τέτοια κλωθογυρίζει ο νους του ανθρώπου, όταν πίνει
του Αμύντα γιε!*

Οι στίχοι είναι του Βακχυλίδη (απόσπ. 205.) και απευθύνονται στον Αλέξανδρο τον πρώτο της Μακεδονίας. Πιο λαϊκός είναι ο έπαινος του κρασιού, όπως τον τραγουδά μια ολομέθυστη κοπελιά στις *Εκκλησιάζουσες* του Αριστοφάνη.

*...απ' όλα τα μυρωδικά, θαρρώ κανένα
με το θασίτικο κρασί δεν παραβγαίνει.
Φέρνει μια ζάλη στο κεφάλι που βαστάει πολύνunu...
Μαραίνονται όλα τ' άλλα, ξεθυμαίνουν·
όχι της Θάσου το κρασί στους μαστραπάδες,
που είναι καλόσοο...
Κέρασε ακράτο το κρασί να μάς ευφραίνει... (1112–1124)*

1. Παρόμοια, στα Διονυσιακά του Νόννου, ο Βάκχος λυσιπνονον κεράσας μελιηδέι φάρμακον οἴνω δώκε ποτόν ληθαῖον στον Κάδμο (46,359κ.).

Ας μη διαβάσουμε άλλα διαφημιστικά απόψε που ο στόχος μας είναι διαφορετικός. Άλλωστε *ὄργη μεγάλη γυνή μέθυσος* κατά την Παλαιά Διαθήκη,¹ και τα παλιά εκείνα χρόνια το κρασί ήταν, τουλάχιστο τυπικά, απαγορευμένο για τις γυναίκες, γεγονός που τις υποχρέωνε να κατεβαίνουν κρυφά στο κελάρι νύχτα με τον λύχνο, να το πίνουν κατευθείαν απ' το πιθάρι, ανέρωτο!ⁱⁱ

Και στους άντρες βέβαια, όταν φτάνουν στην υπερβολή και πίνουν *ὑπέρ μέτρον*,ⁱⁱⁱ καλό το κρασί δεν κάνει. Πάλι στον Όμηρο και στην Οδύσσεια, ας ξεχάσουμε τον Κύκλωπα που έκανε πολύ κακό μεθύσι, να θυμηθούμε το κλασικό ατύχημα του Ελπήνορα, που σηκώθηκε νύχτα *οἶνοβαρείων* (κ 555), παραπάτησε, έπεσε από το λιακωτό της Κίρκης και σκοτώθηκε, κι ακόμα την ιστορία του Ευρυτίωνα, του Κένταυρου, που μεθυσμένος παραφέρθηκε στο γάμο του Πειρίθου και ὄρμησε στη νύφη προκαλώντας ολόκληρο πόλεμο με τους Λαπίθες, την Κενταυρομαχία (φ 293-304). Τέτοια και άλλα πολλά παθαίνει όποιος παραπίνει!^{iv}

*Ἐκ πολυποσίης ῥίγος καί παραφροσύνη, κακόν, ὄρισε ο Ἴπποκράτης στους Αφορισμούς του (7,7).^v Η παραφροσύνη είναι γενικότερος ὅρος^{vi} αν τον αντικαταστήσουμε με τη συγγενική *μανία*, τότε το *ἀποφθεγμα* του Ἴπποκράτη επιβεβαιώνεται εύκολα, μέσα από την αρχαία γλώσσα.*

i. *Σοφία Σιράχ* 26,8,1.

ii. Το παραδέχεται η Πραξαγόρα στην αρχή της κωμωδίας. Για τις συνέπειες της *ἀκρατοποσίας*, βλ. Ηρόδοτ. 6, 84, όπου οι Σπαρτιάτες έλεγαν για τον Κλεομένη, ότι συντροφεύοντας με τους Σκύθες *ἀκρητοπότην γενέσθαι καί ἐκ τούτου μανῆναι*.

iii. Το μέτρο το έχει ορίσει ο ίδιος ο Διόνυσος στο απόσπ. 93 Κ.-Α. του κωμικού Εύβουλου· πβ. Πανύσας απόσπ. 14 Κ., Ξενοφ. *Συμποσ.* 2, 24–26 και τα πολλά χωρία που έχει συγκεντρώσει ο Αθήναιος στους *Δειπνοσοφιστές* 36α κκ.

iv. Νόμος του Πιττακού διπλασίαζε την ποινή των εγκλημάτων, αν ο δράστης ήταν πιωμένος.

v. Πβ. *Προρρητικών* 2,2.

vi. Στον Ηρόδοτο ρωτά ο Καμβύσης έναν έμπιστό του πώς σκέφτονται γι'αυτόν οι Πέρσες, κι αυτός απαντά: *...ὧ δέσποτα, τὰ μὲν ἄλλα πάντα μεγάλως ἐπαινέαι, τῆ δέ φιλονίη σε φασί πλεόνως προσκέεσθαι – και ο Καμβύσης θυμωμένος: ...νῦν ἄρα με φασί Πέρσαι οἴνω προσκείμενον παραφρονέειν καί οὐκ εἶναι νοήμονα... (3,34) · πβ. Πλάτ. *Νόμοι* 649d και Αθήν. *Δειπνοσ.* 11,464d.*

Ο θεός ο Διόνυσος χαρακτηριζόταν *μαινόλης* και *μαινόμενος*, και τα ίδια επίθετα αποδίδονταν και στον οἶνο. Ο Ευριπίδης αναφέρει *μανίαν Διονύσου* πάρα, ο Λουκιανός μιλά για άντρες *μεμηνότες υπό τοῦ ποτοῦ*, και ακόμα συναντούμε εκφράσεις όπως *Διονύσω ἢ ἐπὶ τῷ Διονύσω μαινέσθαι*ⁱ— όλα αυτά δίπλα σε ρητές διαπιστώσεις όπως το παροιμιακό *οἶνος τό φρονεῖν ἐπισκοτεῖ*.ⁱⁱ

Η *οἰνοφιλία* είναι στην ελληνική αρχαιότητα το μό- νο *ἀμάρτημα* τοῦ *ἐπιθυμητικοῦ*, όπου γίνεται λόγος για *εθισμό*ⁱⁱⁱ με τη σύγχρονη έννοια.^{iv} Η έκφραση *κατεπίθυμος οἶνον* (Ησύχ.), όπως και τα ουσιαστικά *οἰνοφερής*, *οἰνόφλυξ*,^v μέθυσος κ.ά. ορίζουν ανθρώπους παραδομένους, θα λέγαμε σήμερα, στο πάθος του κρασιού· όμως για να συναντήσουμε παρόμοιο χαρακτηρισμό στον αρχαίο κόσμο πρέπει να προχωρήσουμε ως τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, που σχολιάζοντας τη δεύτερη επιστολή του Παύλου στους Θεσσαλονικείς έγραψε:

Οὐχ ὄρας τούς μεθύοντα, ὅτι ἀεὶ διψῶσι; Πάθος γάρ ἐστιν, οὐ φύσεως ἐπιθυμία, ἀλλὰ νόσος τις διαστραμμένη. Οὐχ ὄρας οὐς καλοῦσι βουλιμιῶντα, ὅτι ἀεὶ πεινῶσι; Πάθος γάρ ἐστιν, ὡς φασιν ἰατρῶν παῖδες... πάθος δέ ὄρον οὐκ οἶδεν, ἀλλὰ τότε ἴσταται, ὅταν ἀποκτείνῃ τὸν ἔχοντα: το πάθος ὅρια δε γνωρίζει, ἀλλὰ τότε μόνο σταματά, ὅταν σκοτώσει αὐτόν που το ἔχει (PG τ. 62, σ. 471).

i. Βλ. Ιλιάδ. Ζ 129-135, Ευριπ. Βάκχ. 205, Πλάτων, Νόμοι 773c-d, Φίλων Ιουδ. 1,351, Ανθολ. 9,524,13 κ.ά.: πβ. *οἶνος ψυχαπάτης* (Ερατοσθ. 36,5) και Διόνυσος *ψυχοδαΐκτης ἢ ψυχοπλανής* (Ανθολ. 9,524)· πβ. Λουκιανός, Θεῶν διάλογ. 18,2, Παυσανίας 2,7,5, Ἄλεξις απόσπ. 223 Ε. και Αθήν. Δειπνοσ. 13, 587b. κ.ά.π.

ii. Πβ. Εύβουλος απ. 133 Κ.-Α.· πβ. Ιπποκρ. Προρρητικῶν 2,2, Αριστοτ. Πολιτ. 1461a, Ηθικ. Ευδ. 1121b κ.ά.π.

iii. Στην αρχαιότητα η λέξη *εθισμός* είχε καλή σημασία ως *ἄσκησις ψυχῆς* που μπορεί να σταματήσει κακές συνήθειες όπως τη φλυαρία ἢ την περιέργεια.

iv. [Πλ.] Ερυξ. 405e: *ὅσοι τῶν ἀνθρώπων τυγχάνουσιν κυβευταὶ ὄντες, οἱ δέ οἰνόφλυγες, ἔτεροι δέ γαστρίμαργοι, ἅπαντα ταῦτα οὐδέν ἕτερον τυγχάνει ὄντα ἢ ἐπιθυμία. Σφόδρα γε. Αἱ δ' ἐπιθυμῖαι πᾶσαι οὐδέν ἕτερον ἢ ἔνδειαι τινων. Οἱ οὖν πλείστα τούτων πεπονθότες ἄνθρωποι ἐν μοχθηροτέρα ἔξει εἰσὶν τῶν μηδέν ἢ ὡς ἐλάχιστα τοιαῦτα πεπονθότων.*

v. Φλύω=φουσκώνω· πβ. οἰνοφλυγέω κ.ά.

Ο Χριστιανισμός ήταν και γενικότερα αυστηρός με τους παραβάτες.ⁱ Είναι φυσικό, όταν τέσσερις αιώνες μετά το Σωκράτη και τους Σωκρατικούς η νέα θρησκεία ανανέωνε και προέβαλλε με έμφαση το ιδανικό της κοινωνικής και ατομικής αρετής σε μια πέρα για πέρα διαφθαρμένη κοινωνία· και ήταν βαθύτατα διεφθαρμένη η κοινωνία της Ελληνορωμαϊκής εποχής, παραδομένη σε κάθε λογής πάθη, ανάμεσά τους και στη συστηματική χρήση ουσιών.

Ξεκινώντας ως *πανάκειες* και *αντίδοτα* για κάθε δηλητήριο, που τα χρησιμοποιούσαν μονάρχες όπως ο Ἄτταλος ο τρίτος στην Πέργαμο (170-133 π.Χ.), ο Μιθριδάτης στον Πόντο (120-63 π.Χ.) και ο Νέρων στη Ρώμη, πολυσύνθετα σκευάσματα με βάση το όπιο έφτασε να κυκλοφορούν ελεύθερα, αυτούσια ἢ νοθευμένα, στα λαϊκά στρώματα. Πιο γνωστό παράδειγμα η *θηριακή*.

Γράφει για τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο (121-180 μ.Χ.) ο Γαληνός, ο ιατρός που τον παρακολουθούσε:

*Έφτιαχνε κι έπαιρνε εξαρχής για την ασφάλειά του κάθε μέρα ένα κουκί θηριακή, καταπίνοντάς το σκέτο ἢ ανακατεῦοντάς το σε νερό ἢ σε κρασί. Επειδή όμως τον έπιανε νύστα βαριά στις καθημερινές του ασχολίες, αφαίρεσε το χυμό της παπαρούνας, ἀλλά πάλι, εθισμένος καθώς ήταν, [...] έμενε ξάγρυπνος το μεγαλύτερο μέρος της νύχτας, κι έτσι αναγκάστηκε να παίρνει ξανά το συνηθισμένο του σκεύασμα με τον χυμό.*ⁱⁱ

Είχε πολλούς λόγους να καταφεύγει σε ουσίες ο Μάρκος Αυρήλιος. Στωικός φιλόσοφος και λάτρης της ηρεμίας, ήταν της μοίρας του να περάσει τη ζωή του πολεμώντας στα σύνορα της αυτοκρατορίας, ξέροντας πως πίσω στο παλάτι η κατά τα άλλα *πειθήνιος, φιλόστοργος και αφελής*ⁱⁱⁱ σύζυγός του τον

i. Βλ. Παλλάδιος (4ος/5ος μ.Χ.), Λαυσιακόν 47,10,3.

ii. Περί αντιδότων 14,4: *αὐτοὶ δ' ἡμεῖς ἴσμεν κατὰ τὸν Ἀντωνίνου, ὅς τό μὲν πρῶτον εἰς ἀσφάλειαν ἑαυτοῦ κατασκευάζων ἐκάστης ἡμέρας, ὅσον αἰγυπτίου κυάμου μέγεθος ἐλάμβανεν ἢ καταπίνων ἄνευ μίξεως ὕδατος ἢ οἴνου ἢ τοιοῦτου μγνύς. Ἐπεὶ δέ συνέβαινεν αὐτῷ νυστάζειν καρῶδως ἐν ταῖς ὀσημέραι πράξεσιν, ἀφείλε τὸν ὀπὸν τῆς μήκωνος. Πάλιν οὖν αὐτόν συνέβη διὰ το πρόσθεν ἔθος [...] τό γε πλείστον μέρος τῆς νυκτός ἄγρυπνον διατελεῖν, καὶ δια τοῦτο ἠναγκάσθη προσφέρεισθαι καὶ τοῦ τὸν ὀπὸν ἔχοντος ἤδη κεχρονικότος.*

iii. Εἰς εαυτόν 1,17,18

απατούσε! Έτσι, όταν σε μια καταγραμμένη σκέψη του *εις εαυτόν* διαβάζουμε ότι είναι εύκολο κανείς να διώξει και να εξαφανίσει κάθε οχληρή ή ανοίκεια σκέψη και να βρεθεί αμέσως σε απόλυτη γαλήνη – *εὐθύς ἐν πάσῃ γαλήνῃ εἶναι* (5,2), ο νους μας πηγαίνει στη *θηριακή*, που ένα της όνομα ήταν ακριβώς *γαλήνη*!ⁱ

Ας ολοκληρώσουμε αυτή τη σύντομη περιδιάβαση αναζητώντας στις αρχαιοελληνικές μαρτυρίες για το κρασί και τα ναρκωτικά απάντηση στο ερώτημα, τι αποζητούν οι χρήστες και τι υπόσχονται να προσφέρουν το οινόπνευμα και οι άλλες ουσίες.

Ξεκινώντας πάλι από τη γλώσσα, διαπιστώνουμε ότι ως επιθυμητό αποτέλεσμα δεν προσδιορίζονται τόσο η *ηδονή* ή η *απόλαυση* γενικά, όπως ίσως θα περιμέναμε,ⁱⁱ αλλά κάτι διαφορετικό, η λησμονιά, η *λήθη*. Επίθετα όπως *ἐπίληθος*, *ληθιπήμων*, *ληθικηδής*,ⁱⁱⁱ *ληθεδανός*, που αποδίδονται στο κράσι και στα σκευάσματα, χαρακτηρισμοί όπως *λήθης ποιητικός* για τον μανδραγόρα, διαπιστώσεις όπως ότι η μίλτος (ένα βότανο) κάνει σιγά σιγά τους ανθρώπους ν' απομακρύνονται *τῆς μνήμης τῶν δεινῶν, εἰς λήθην ἔλκουσα κατὰ μικρόν...*^{iv} – όλ' αυτά μαρτυρούν την επιθυμία του χρήστη να ξεχάσει.^v Να ξεχάσει τι;

Στα κείμενα θα βρούμε ως απάντηση γενικές έννοιες όπως τη θλίψη,ⁱ τις στενοχώριες,ⁱⁱ τις έγνοιες, τους πόνους, τις συμφορές,ⁱⁱⁱ όλα τα δεινά.^{iv} Σε μία και μόνη περίπτωση βλέπουμε να σημειώνεται και κάτι διαφορετικό. Χαρακτηρίζοντας το φάρμακο της ωραίας Ελένης, ο Όμηρος χρησιμοποίησε και το επίθετο *ἄχολον*, από τον χόλον, τον θυμό.^v Έτσι το *νηπενθές* έμεινε στην αρχαία παράδοση ως *ὄργης καὶ λύπης φάρμακον*^{vi} – και είναι κρίμα να μην έχουμε τη συνταγή του. Θα μάς ήταν χρήσιμη σε μίαν εποχή όπου πέρα από τις συνηθισμένες στενοχώριες έχουμε κάθε λόγο να είμαστε και θυμωμένοι, με πολλούς και με πολλά.

i. Γαληνός π. *Αντιδότων*, 14, 32.

ii. Για «ηδονή» γίνεται λόγος στους πλατωνικούς *Νόμους* (649d), στην *Απολογία Σωκράτους* του Ξενοφώντα (19) και στο *Φώτιο, Ομιλία στη μάρτυρα Ιουλίτα*, τ. 31 σ. 260: *Οἱ δὲ φίλοινοι καὶ οἰνόφυλγες, οὐ τὴν λύπην καταπραῦνοντες, ἀλλὰ κακὰ κακῶν διαμειβόμενοι, καὶ πονηροὶ τινες γινόμενοι συναλλάκται, νοσήματα ψυχῶν διαμείβουσι νοσημάτων οἷ τούς ἐπὶ τῆς τρυτάνης τάς ῥοπὰς ἐπανισοῦντας μιμούμενοι, τοσοῦτον ὑφαιροῦσιν τῆς λύπης ὅσον αὔξουσι τὸ φιλήδονον. Ἄλλ' οἷμαι χρῆναι βοήθειαν τῇ φύσει παρέχειν τὸν οἶνον καὶ μὴ τοσοῦτον ἐπιτρέπειν ἐγχεισθαι τὸν ἄκρατον, ὥστε σκότωσιν τοῖς λογισμοῖς ἐμποιεῖν. Οὔτε γάρ συνεκρυσταίνεται τῷ οἴνῳ τὸ λυπηρόν...* κ.ά. Για «απόλαυση» μιλά ο Αριστοτέλης, *Ηθικ. Ευδ.* 1221b.

iii. Για το κρασί (*Αлк.* 41,3) και για τον Διόνυσο (*Ανθολ.* *Επιγρ.* 172,5).

iv. *Ευτέκνιος*, *Παράφραση* στά *Θηριακά* του Νικάνδρου σ. 65, 15κκ.

v. Πβ. ενδεικτικά και το νεοελληνικό δίστιχο Μπεκρή με λες, μπεκρή με λεν, μπεκρή γιατί πονάω/το ντέρτι μου τ' αφτούρητο, μεθώ και λησμονάω – Α. Βρέλλης, *Ηπειρωτικά στιχοπλάκια*, δ.δ. Πάννινα 1980, σ. 444.

i. *Σιμων. απ.* 86., *Κύπρια απ.* 13 Α.

ii. *Άλυπον ἄνθος ἀνίας*, *Σοφοκλ. απ.* 172 Ρ, *ἔστιν τό μεθύειν πημονῆς λυτήριον*, και 758 Ρ· πβ. *πάσας δ' ἐκ κραδίας ἀνίας ἀνδρῶν ἀλαπάζει...* *Πανύασις*, απ. 14 Κ., *Ευριπ. Βάκχ.* 279-81.

iii. *Πῖνε πῖν' ἐπὶ συμφοραῖς*, *Σιμων. απόσπ.* 7 Ρ.

iv. Σε αυτήν την κατεύθυνση παραπέμπουν και τα προθέματα *λυσι-* (*λυσίπνοος*, *λυσιπήμων*), *πανσι-* (*παυσίπνοος*, *παυσίλυπος*) και *νη-* (*νηπενθής*), όταν τα επίθετα αποδίδονται στο Διόνυσο [*λυαίο!*], στο κρασί και στο κλήμα – βλ.π.χ. *Ευρ. Βάκχ.* 772, *Νόν. Διονυσ.* 7,87, *Αριστοφ. Βάτρ.* 1321.

v. *Αποσκευαζόμενον τὴν ὄργην*, *Ησυχ.*

vi. Σχόλια: *Δαιμονίως τὰ ἀνώτατα δύο παρέλαβε, τό πένθους καὶ ὄργης ἀπαλάττειν, οἷς καὶ τὰ λοιπὰ ὑποστέλλεται πάθη. Πβ. Διόδ. 1,97,7: τό γάρ νηπενθές φάρμακον, ὃ λαβεῖν φησὶν ὁ ποιητής τὴν Ἑλένην ἐκ τῶν Αἰγυπτίων [...] ἀκριβῶς ἐξητακῶς φαίνεται. Ἔτι γάρ καὶ νῦν τὰς ἐν ταύτῃ γυναικῆς χρῆσθαι τῇ προειρημένην δυνάμει λέγουσι, καὶ παρά μόναις ταῖς Διοσπολίτισιν ὄργης καὶ λύπης φάρμακον εὐρήσθαι φασὶ και (Ευσέβ., *Ευαγγ. προπαρ.* 10,8,10· πβλ. *Θεοφύλ. Σιμοκάτης, Επιστ.* 25,4).*

Nepenthe

F.I. Kakridis

Department of Classical Philology, University of Ioannina, Ioannina, Greece

Psychiatriki 2011, 22:17–23

Iliad and Odyssey are two major literary sources on various phenomena related to human experience and knowledge. In the Odyssey we find references to the *nepenthes*, a mythical substance which can change the mood, causing sorrow and anger to be forgotten. We can not identify it with any of the well known substances that have these properties, such as opium from the opium poppy, the Egyptian kyfi or cannabis in the Scythians. Ancient Greeks used various anxiolytic, hypnotic and narcotic substances, but phenomena of addiction or withdrawal are not clearly described, with the exception of wine. Wine was used to lighten peoples minds and hearts, as well as a vehicle for drugs. Many ancient sources describe the negative effects of wine abuse. The study of ancient texts, from Homer's epics to Christian literature, allows a fundamental insight into the influence of psychotropic substances and alcohol on the human psyche.

Key words: Nepenthes, Homer's epics, ancient greek literature, sorrow, affective disorders, psychotropic substances, alcohol.

Βιβλιογραφία

1. Οδύσσεια, μετάφραση Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδή, Αθήνα 1965, δ 221–230, με παραλλαγμένο το στ. 222
2. Βλ. την αναλυτική σημείωση της Stephanie West. A commentary on Homers Odyssey, v. I, Oxford UP, 1988, 206κ
3. Οδύσσεια, μετάφρ. Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδή, Αθήνα, 1965, ι 94–97
4. Οδύσσεια, μετάφρ. Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδή, Αθήνα 1965, ι 98-99
5. Για το όπιο και τις χρήσεις του στην αρχαιότητα, βλέπε: PG Kritikos – S.P. Papadaki. *The early History of the Poppy and the Opium*. Αρχαιολογική εφημερίς (1967). Ξαναδημοσιεύτηκε στο Bulletin of Narcotics 19:17–38 (βλ. www: poppies.org)
6. Άγνωστα μάς έμειναν τα βιβλία των Μ. Μαρσέλου – Α. Καραγιαννίδου. *Cannabis sativa: μύθοι, ιστορία και παρόν για ένα φυτό με φίλους και εχθρούς*. Δαρδανός, Αθήνα 2005, και Abel E. *Marihuana: the first twelve thousand years*. McGraw-Hill, New York, 1982
7. Δάκαρης Σ. *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα*. Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 1993, 6 κ
8. Χαβιάρα-Καραχάλιου Σ. *Το κρασί σαν φάρμακο στην αρχαία ελληνική και βυζαντινή ιατρική*. Δελτίο του Ιδρύματος Κορινθιακών μελετών 2001, 30:50–55

Αλληλογραφία: Φ.Ι. Κακριδής, Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα